

ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ В. А.,
доктор історичних
наук, професор

*Інститут
української археології
та джерелознавства
ім М.С. Грушевського*

**ПОЛЬСЬКА
ІСТОРИОСОФІЯ
В 2-Й ПОЛОВИНІ
XIX – В ПЕРШІЙ
ТРЕТИНІ XX
СТОЛІТТЯ:
ДОСВІД І
ПРОБЛЕМИ**

Ініціатором терміну “історіософія” в польській історичній думці був гегельянець Август Цешковський (1814-1894), який надавав йому значення дещо відмінного від його вчителя Гегеля¹. Цешковський розумів історіософію як науку, що мала досліджувати предмети явища як минулого, так майбутнього, на відміну від філософії історії, що мала осмислювати лише явища минулого. Він обґрунтовував свою думку тим, що предметом історії власне має бути загальна, або всесвітня історія, яка мусить засадничо складатися з дослідження явищ минулого і явищ майбутнього разом². Як представник польського романтизму, Цешковський надавав перевагу ірраціональним факторам розуміння історії, і обґрунтовував слов'янський месіанізм в історії. Слов'яни, на його думку, були народом майбутнього, завданням яких було “поєднати розірваний до сьогоднішнього дня світ”, “заспокоєння розбурханих в ньому стихій”, та “організація в ньому великого миру”, та “відкриття третьої ери світу”³. Ця месіанська місія слов'ян обґрунтувалася Цешковським тією обставиною, що саме Бог записав на своїх скрижа-

лях для слов'ян керівну роль в новітній історії світу, так само як він колись записав керівну роль в середньовічній історії для германських народів⁴. Тому Цешковський і поділяє всесвітню історію на три стародавню, германську, християнську синтетичну, віддаючи головну роль в останній фазі саме слов'янам.

Цими працями Цешковського виразно прослідковується загальна тенденція розвитку польської історичної думки 19-20 століть, яка, на відміну від російської або німецької, що концентрували свою увагу навколо дослідження таких глобальних питань як зміст і завдання історії та т.і., концентрувалась на своєрідній рецепції відповіді на питання: чому Польща втратила власну державність і чому не є в змозі її поновити? Саме під оглядом відповіді на це питання представники польської історичної думки трансформували на власний ґрунт європейські романтизм, позитивізм неокантіанство. Тому розробка основних методологічних проблем історіософії в польській історичній науці ґрунтувалась і отримувала свій дальший розвиток на основі пошуку відповідей на це центральне питання.

Основною причиною втрати державності представники польського прекозерватизму (Коллонтай, Сташиць) вважали державний лад Польщі, котрий на той час вже не був в змозі виконувати свої внутрішні зовнішні функції і відкривав широкі можливості для іноземного втручання, вбачали причини слабкості Польщі в її соціально-економічному ладі, в числі у кріпосництві, котре, як вважав Сташиць, принесло Польщі більше зла, аніж всі вороги, взяті до купи⁵.

Наступні покоління польських істориків – історики романтики (Лелевель та його школа) відшукували причини існуючого становища в несприятливих зовнішніх обставинах та ворожості сусідніх держав. В згоді з історіософією романтизму Лелевель шукав в історії індивідуальність народу і вбачав сутність порочності державного ладу не стільки в існуванні королівської влади, як у шляхетській диктатурі, владі магнатерії і у вилученні з політичного життя інших станів населення⁶.

Майже дві третини століття перебувала польська історіософія під переможним впливом романтизму, месіанізму та національного містицизму. Придушення Січневого повстання 1863-1864 рр. і репресії російської влади проти польського населення призвели до кризи в польському суспільстві під усіма трьома окупаціями. Серія невдач спричинила врешті-решт повну переорієнтацію політичної та громадської думки, а з нею і історіософії. Наслідком цієї переорієнтації була теорія “органічної праці” – польський варіант ідей панівного тоді на Заході позитивізму.

Позитивісти вірили в науку, у якій вбачали засіб підкорення людиною природи. Ключем для цього підкорення вони вважали пізнання законів природи, які наука або вже відкрила, або скоро

відкриє. Сам процес відкривання законів та опановування світу вони називали поступом, а всіх тих, що не погоджувалися в повній мірі з їх ученням – реакціонерами. Звинувачуючи романтичний світогляд в катастрофах, які звели на голови поляків викликані шкідливим романтизмом збройні повстання, позитивісти вважали, що лише докорінне перетворення польської національної психіки зможе привести до поступового піднесення польського народу з глибин катастрофи; засобом національного відродження зможе стати тільки “органічна праця” всього народу, котра замінить згубний культ зброї і повстань.

Історіософія польського позитивізму вважала своїм завданням розрахуватися з минулим, щоб на його підставі накреслити новий образ історії, як передумову до суспільного відродження і побудови життя нації на нових принципах⁷. Це завдання перебрала на себе так звана краківська школа істориків, які витягали з історичного минулого позитивістську монархічну синтезу польської історії. Вбачаючи причини поразки повстань 1830-1831 і 1863-1864 рр.у самих поляках, монархісти вважали, що “власна багатівікова вина” (Шуйський), “не кордони і сусіди, а лише внутрішня анархія” (Бобжинський), були причиною занепаду Польщі⁸.

Один з найвидатніших представників Краківської школи Йозеф Шуйський вважав, що історіософія має не тільки дослідити минуле народу і представити його так, як це дійсно було, але, черпаючи з народної душі і народних почуттів “згуртувати події національного минулого коло великих рушій запобіжних думок, накреслених Божою рукою”⁹. Інший краківський історик Міхал Бобжинський вважав, що праця історика є ні чим іншим, як “зібранням історичних фактів і застосуванням до них здобутків суспільних і політичних наук”¹⁰. Ці науки не є апіористичною філософією, а точними науками, які стверджують поодинокі правила й закони шляхом досвіду і індукції. На відміну від Шуйського, Міхал Бобжинський замінює у своїй концепції Боже Провидіння механічним ходом “поступу”, де історія стає однією з суспільно-політичних наук з перспективою перетворення на соціологію. Молодший представник краківської школи, учень відомого німецького професора Георга Вайтца у Гетінгені, професор Станіслав Смолька разом з критичним історичним методом, на якому позначився вплив німецького позитивізму, перебрав від своїх вчителів з Німеччини нахил до теоретичних роздумів над проблематикою історіософії. Твердячи, що існує засаднича відмінність між науками природничими і історією, Смолька, як і Шуйський, підкреслював значення мистецького моменту у творчості історика¹¹. Історик у його розумінні є ремісником, коли він за допомогою джерельної критики і методології готує матеріал до історичної конструкції, митцем-

архітектором, коли він, на наступному етапі своєї праці, творить із цих фактів певні цілості. Смолька писав, що “справжній сенс історичної праці полягає в монографічному трактуванні малих відтінків і сторін невлучимого за своєю природою історичного процесу і відмови від намагань синтези”¹². В 1870 рр. деякі представники краківської школи (Шуйський), а згодом і інші (Нальковський), з метою обґрунтування причин занепаду Польщі висунули географічний фактор – відкриття кордонів. Однак це пояснення не здобуло популярності внаслідок своєї малої переконливості, хоча довго існувало як допоміжне серед інших. Історики 1880-1890 рр. спочатку несміливо, а потім, у період першої світової війни, коли постало питання про можливість відновлення польської державності, все наполегливіше стверджують, що розділи Польщі не зв'язані з причинами внутрішнього порядку. Багато з них, зокрема історики Варшавської школи, яка хоч і була теж позитивістичною, проте довгі роки конкурувала з Краківською, стверджують, що Польща, хоч і була хворою, але мала здорові життєві соки, оскільки у її ладі були позитивні риси, притаманні Західній Європі. Виходячи з цього, провідні вчені Варшавської школи вважали, що Польща могла би цілком виправити становище і стати нормальним життєздатним державним організмом (Смоленський, Корзон, Рембовський)¹³.

Дальший розвиток це твердження отримало в диференціації проблеми на два самостійних, мало пов'язаних між собою питання: а). питання занепаду; б). питання розділів. В цей час поряд з позитивізмом зароджується також історіософія польського неоромантизму. Неоромантики закидали краківській школі брак патріотизму, отруєння народу своїм песимізмом, обливання брудом патріотичних почуттів багатостраждальних поляків, а також визвольних польських повстань, протиставляючи їм в ідеальних фарбах змальованого романтика і демократичного патріота Лелевеля.

Сорокалітнє панування позитивізму в польському суспільстві, як твердив один з теоретиків і засновників неоромантизму, Станіслав Закшевський, призвело поляків до “розриву з минулим”, звернуло їх думки виключно в майбутнє. Але позитивізм, на думку вченого, врешті-решт себе вичерпав, оскільки “людина і суспільство без історичного чуття – це також людина, але без душі”¹⁴. Найважливішим в історії є не сам історичний факт для зрозуміння минулого, а відчуття історії, історична інтуїція – перший елемент і душа історичної культури. Полемізуючи з неокантіанською німецькою школою, Закшевський визначає поняття інтуїції як історичний талант – здібність людського розуму, що уможливорює йому відчувати зв'язок між теперішнім і минулим. Це відчуття – навіть за відсутності історичного знання, – веде до відтворення

минулого, часом навіть всупереч історичній науці, але все-таки в згоді з історичною правдою. Завданням історичної науки є прищеплювати з дитячого віку людині історичну атмосферу і виховувати її у відчутті минулого.

Без цього обірвуться традиції, а це, в свою чергу, призведе до суспільної дезорганізації, потягне за собою дезорганізацію відчуття моральної солідарності, що є основою для об'єднання народів і суспільств. Закшевський вважає, що людину не можна досліджувати у відриві від суспільства, але самі по собі суспільні структури відіграють для історика тільки роль тла. "Типова пересічна людина або людська збірна маса є в історичному процесі величиною наскрізь пасивною"¹⁵. Тому лінію історичного процесу автор представляє собі як "ламану, результат обох згаданих чинників" тобто "активних підприємливих людей і пасивного суспільства"¹⁶. Вважаючи найважливішою областю історії політичну діяльність, яка концентрується в політичних організаціях, Закшевський стверджував, що історика інакше, аніж соціолога, цікавить, "по-перше, сам факт постановня організації, її авторство, та, по-друге, кожна зміна в цій організації, що впливає з самоправної людської волі"¹⁷. Взаємовідносини різних суспільних верств, якщо вони не підлягають змінам, які є результатом людської активності, мають для історика тільки невелике значення. Виступаючи проти соціологічного розуміння історії, Закшевський вважав найважливішим актуальним завданням історіософії "виховання людей, пересякнутих бажанням діяльності, активності, чину"¹⁸.

Інший польський історик – неоромантик, професор Львівського університету Освальд Бальцер стверджував, що погляд про те, що ніби – то у внутрішніх причинах і недоліках корінилася основна причина занепаду Польщі, виявився помилковим, оскільки, на його думку, вирішальною причиною занепаду польської державності була жадібність об'єднаних, більш могутніх сусідів, які склали між собою угоду на загибель Польщі¹⁹. Продовжувачі концепції Бальцера розвинули її далі, стверджуючи, що Польщу розділили абсолютні монархи з переляку, що такий осередок свободи і навіть революції, якою с вона була (Польща 1780 рр.), може деструктивно вплинути на їх уярмлених підданих (І.Кохановський, Ф.Буяк, З.Холоневський)²⁰. Таким чином, за твердженнями неоромантиків виходило, що була розділена в основному здорова і навіть прогресивна Польща, а не слабка країна, що переживала занепад. Вчені не заперечували, що в першій половині 18 століття Польща дійсно була слабкою державою. Однак, на думку цих істориків, польська шляхта і міщани знайшли собі сили для відродження, котре було повним і всебічним, причому головне значення в цьому відродженні надавалось реформі освіти. Відродження Польщі при цьому дуже перебільшувалось і ідеалізувалось.

Епоха другої польської державності поставила, окрім інших завдань, на порядку денному історичні уроки з розподілу Польщі, висунула питання про те, що ж потрібно було Польщі для протистояння майбутнім можливим розділам, і сучасній польській державі для її міцності. Всі історики відповідали, що потрібні перш за все військова могутність, а також внутрішня єдність польського суспільства, його економічний розвиток. Таким чином, польська історіографія в 2 половині 19 – першій третині 20 століття увібрала в себе впливи всіх найважливіших напрямів світової історичної науки, які отримали на польському ґрунті своєрідний відбиток крізь призму суто польських нагальних проблем: аналізу причин занепаду і пошуки шляхів відродження. Звичайно, дослідження всіх вищезначених питань фокусувало увагу польської історіографії на проблемах України.

Висновки

Таким чином, наприкінці 19 – в першій третині 20 століття польська історіософія, як і інші європейські історіософії того часу, також стояла перед проблемою інтеграції власної історії у світову. Уже в часи гегельянця Цешковського в середині 19 столітті польська історична наука вийшла на розуміння проблем історіософії для інтеграції власної історії у світову. Проте як в середині 19 століття, так і ще у міжвоєнну добу її основні синтети були позначені протистоянням ірраціонального неоромантизму і раціонального позитивізму. Інтегративний баланс цих концепцій Польща не спромоглася знайти ані до початку другої світової війни, ані після неї. Заважав той факт, що на відміну від тієї ж російської історіографії, що концентрувала свою увагу навколо дослідження таких глобальних питань як зміст і завдання історії та т.і. польська історіографія концентрувалась на своєрідній рецепції відповіді на питання: чому Польща втратила власну державність і чому не є в змозі її поновити? Саме під оглядом відповіді на це питання представники польської історичної думки трансформували на власний ґрунт європейські романтизм, позитивізм і неокантианство. Тому розробка основних методологічних проблем історіософії в польській історичній науці ґрунтувалась і отримувала свій дальший розвиток на основі пошуку відповідей на це центральне питання, а не на вирішенні проблем інтеграції. Це, а також невирішені проблеми діалектики історії історичної і етнічної Польщі, проблеми “кресів” і т.і. обов’язково породжувало появу ірраціонального неоромантизму, а, значить, і певної міфічності у з’ясуванні історії українського народу з теоріями на зразок “спільного ворога – Росії”, концепцій “за нашу і вашу свободу” і т.д.

Оскільки Польща в досліджуваний період або не мала, або лише намагалася будувати власну державність, досвід її національної історіософії цієї доби зможе стати корисним при вирішенні досі нерозв'язаного питання інтеграції української національної історії у світову на сучасному етапі розбудови української держави.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Історіософію як науку Цешковський вперше обґрунтував в праці: Cieszkowski A. Prolegomena zur Historiosophie. – Berlin, 1838.
- ² Cieszkowski A. Prolegomena do historiozofii: Byg i palingenozza (Опраж. Walicki A, Carewicz J). – Warszawa, 1972. – S.7.
- ³ Cieszkowski A. Ojczyzna naczej. Wstępy. – Poznań, 1922. – Т.1. – S. 143-144.
- ⁴ Ibid.
- ⁵ Korzon T. Staszic jako historiozof. Listy, mowy, rozprawy. Warszawa 1916. Т.2; Suchodolski B. Filozofia Historii S.Staszica // Mysi. Filoz, 1953. No.3.
- ⁶ Serejski M.H. Zarys historii historiografii Polskiej. Lodu 1954. Сзењж 1. (od polowy 18 w. do roku ok. 1860). – S.79.
- ⁷ Ibid. Сзењж 2. (1860-1900). Lodu 1956. S.48-54.
- ⁸ Детальніше про ідеї Краківської школи див.: Потульніцький В.А. Теорія української політології: курс лекцій. – Київ, 1993. – С.46-50.
- ⁹ Szujiski J. Dzieje Polski podlug jstatnich badac. – Krakow, 1962. – Т.1. – S.2
- ¹⁰ Bobrzynski M. Dzieje Polski w zarysie. – Krakow, 1887. – S.19; Historycy o historii. – Warszawa, 1963. – Т.1. – S. 175.
- ¹¹ Smyka S. O pojkcju, zadaniach i stanowisku historii. – Krakow, 1879; Idem.: Siowo o Historii, Szkice historyczne. – Krakow, 1882. – Т.1.
- ¹² Barycz H. Stanislaw Smyka w iyciu i w nauce. – Krakow, 1975. – S.61.
- ¹³ Про Варшавську школу ПНВ.: Smolenski W. Szkoiy historyczne w Polsce. Wroclaw 1952; Miejsce pozytywistycznej szkoiy warszawskiej w historiografii polskiej XIX stulecia // Kwartalnik Historyczny, 1955. No.3; Serejski M. Op.cit. Czech 2. S.75-91.
- ¹⁴ Historycy o historii. – Warszawa, 1963. – Т.1. – S.113.
- ¹⁵ Ibid. – Т.1. – S.532.
- ¹⁶ Ibid.
- ¹⁷ Ibid. – S.534-535.
- ¹⁸ Ibid. – S.544.
- ¹⁹ Balzer O. Historia porywnawcza praw siowiacskich. – Lwyw, 1900; Idem.: Historia ustroju Polski. – Lwyw, 1898.
- ²⁰ Bujak F. Rozwyj nauki polskiej w latach 1800-1880 // Nauka Polska, 1932. No.XV; Kochanowski J.K. Rozwyj dziejopisarstwa polskiego w drugiej poiwie XIX w. Sckice i drobiazgi historyczne. – Warszawa, 1908.

Надійшла до редакції 06.02.2002